नेपाल सरकार

गृह मन्त्रालय

जिल्ला प्रशासन कार्यालय

महोत्तरी, जलेश्वर

वार्षिक बुलेटिन

असार, २०८३

परिच्छेद १ः प्रमुख नेतृत्वको सन्देश 6
१.१ प्रमुख जिल्ला अधिकारीको सन्देश 6
१.२ सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारीको भनाइ 8
परिच्छेद २ः कार्यालयको परिचय, दूरदृष्टि र सङ्गठनात्मक संरचना 9
२.१ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि तथा भौगोलिक, सामाजिक अवस्थिति 9
२.१.१. ऐतिहासिक पृष्ठभूमि 9
२.१.२. भौगोलिक अवस्थिति, सीमाना तथा धरातलीय स्वरूप 10
२.१.३. सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्थिति 16
२.१.४. आर्थिक तथा प्रशासनिक स्वरूप 17
२.२ महोत्तरी जिल्लाका प्रमुख धार्मिक, ऐतिहासिक तथा पर्यटकीय स्थलहरू 17
२.१.१. जलेश्वरनाथ महादेव मन्दिर (जलेश्वर) 18
२.२.२. मटिहानी र लक्ष्मीनारायण मन्दिर 18
२.२.३. पडौल स्थान (पडौल) 19
२.२.४. टुटेश्वरनाथ महादेव (बर्दिबास) 20
२.२.५. माइस्थान र कारिकान्ह थान 21
२.२.६. रौजा मजार (जलेश्वर नजिक) 21
२.२.७. मङ्गलधुम, राइमण्डल र अन्य ऐतिहासिक पुरातात्त्विक डीहहरू 22
२.२.८. मिथिला माध्यमिकी परिक्रमा र महोत्तरीका परिक्रमा स्थलहरू 22
२.२.९. सोनामाई मन्दिर (सोनमा) 24
२.२.१०. एकीकृत नमुना मुसहर बस्ती (बर्दिबास) 24
२.२.११. महोत्तरीका प्रमुख पिकनिक स्पट तथा प्राकृतिक पर्यटकीय स्थलहरू 25
२.३ दूरदृष्टि (Vision), ध्येय (Mission), उद्देश्य र कार्यक्षेत्र 26
२.४ सङ्गठनात्मक संरचना र मानव संसाधन विवरण 27
२.४.१. जिल्ला प्रशासन कार्यालय महोत्तरीको संगठन संरचना 28
२.४.२.स्वीकृत दरबन्दी तथा कार्यरत कर्मचारी स्थितिः 28
२.४.३. कार्यालयका कर्मचारीहरूको सूचीः 29
२.४.४.पूर्व प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूको नामावली 30

२.५ महोत्तरी जिल्लाका प्रमुख राजमार्ग, सडक सञ्जाल तथा राष्ट्रिय/प्रादेशिक गौरवका आयोजनाहरू 33

परिच्छेद ३: वार्षिक प्रगति तथा उपलब्धिहरू (सङ्ख्यात्मक र वित्तीय) 38

३.१ नागरिक सेवा सम्बन्धी वार्षिक सङ्ख्यात्मक प्रगति..........38

३.२ बजेट, वित्तीय प्रगति र वार्षिक राजस्व सङ्कलन विवरण (Revenue Collection)..........39

३.३ कार्यसम्पादन सम्झौता तथा केन्द्रीकृत कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली (CPAS) मा हासिल उपलब्धि.40

परिच्छेद ४: 42

शान्ति सुरक्षा, अपराध नियन्त्रण तथा लागूऔषध विरुद्धका अभियान..........42

४.१ शान्ति सुरक्षा स्थिति र जिल्ला सुरक्षा समितिका सार्वजनिक सरोकारका निर्णयहरूको संक्षेप 42

४.२ लागूऔषध ओसारपसार तथा प्रयोग नियन्त्रण सम्बन्धी प्रतिवेदन 42

४.३ सीमा सुरक्षा, संयुक्त गस्ती (Joint Patrol) र सुरक्षा निकाय अनुगमन 44

४.४ स्वच्छ, निष्पक्ष र भयरहित निर्वाचन व्यवस्थापन 45

परिच्छेद ४ नागरिक वडापत्र (Citizen Charter & SOP)..........48

४.१ नागरिक वडापत्र अनुसार प्रवाह गरिने प्रमुख सेवाहरूको विवरण..........48

नागरिक वडापत्र अनुसार सेवा प्रवाहको संक्षिप्त विवरण 48

परिच्छेद ५: 53

विपद् व्यवस्थापन, पूर्वतयारी र प्रतिकार्य योजना 53

५.१ पालिकाहरूको बाढी/डुबान जोखिम वर्गीकरण..........53

५.२ QRT/IRT परिचालन तथा खोज/उद्धार सामग्री माग विवरण..........54

५.३ प्राकृतिक प्रकोप (गर्मी/लू, शीतलहर, आगलागी) सम्बन्धी सूचना र सार्वजनिक अपील 55

परिच्छेद ६: बजार अनुगमन, उपभोक्ता हित संरक्षण तथा कालोबजारी नियन्त्रण 57

अनुगमन तथा कारबाहीको विस्तृत विवरणः 57

परिच्छेद ७: मुद्दा फछ्र्यौट, न्यायिक कार्य, अनुचित लेनदेन (मिटरब्याज) र राहत..........58

७.१ प्रमुख जिल्ला अधिकारीको इजलास र मुद्दा फछ्र्यौट..........58

७.२ अनुचित लेनदेन (मिटरब्याज) उजुरी फछ्र्यौट तथा वैदेशिक रोजगार ठगी..........58

७.३ द्वन्द्वपीडित राहत, क्षतिपूर्ति तथा राहत सिफारिस..........59

७.४ वैदेशिक रोजगार ठगी फछ्र्यौट तथा चेलीबेटी उद्धार..........59

परिच्छेद ८: नागरिक सेवा सुधार र प्रविधि 63

८.१ कार्यप्रक्रिया पुनर्संरचना (Business Process Re-engineering - BPR) 63

८.२ टोकन प्रणाली, हेल्पडेस्क, नागरिक वडापत्र र अपाङ्गता/ज्येष्ठ नागरिकमैत्री सेवा 63

८.३ एकीकृत कार्यालय व्यवस्थापन प्रणाली (GIOMS) र अनलाइन सेवा.................................65

परिच्छेद ९ः समन्वय, सार्वजनिक कार्यक्रमहरू तथा सचेतनामूलक अभियानहरू...................................66

९.१ सीमा समन्वय तथा अन्तर-जिल्ला समन्वय बैठकहरू...66

९.२ विद्यालय तथा समुदायस्तरमा सञ्चालित सचेतनामूलक अभियानहरू 67

९.३ सार्वजनिक सुनुवाइ, सूचनाको हक र "शून्य बाँकी फाइल सप्ताह" 67

परिच्छेद १०: 69

भौतिक स्रोत-साधन, भवन तथा जिन्सी प्रोफाइल 69

१०.१ भवन तथा जग्गा जमिनको अवस्था..69

१०.२ सवारी साधन तथा प्रविधि पूर्वाधार...69

परिच्छेद ११ः चुनौती, समस्या तथा भावी कार्यदिशा 71

११.१ कार्यसम्पादनमा देखिएका असजिला तथा चुनौतीहरू...71

११.१.१. भौतिक पूर्वाधार, आवास तथा साङ्गठनिक स्थानको अपर्याप्तता 71

११.१.२. खुला सीमा, भौगोलिक संवेदनशीलता र आधुनिक सुरक्षा पूर्वाधारको कमी 72

११.१.३. विपद्को बहु-प्रकोपीय जोखिम र आपत्कालीन प्रतिकार्यको सीमा..................................72

११.१.४. अभिलेख व्यवस्थापन, डिजिटलाइजेसन र डेटा संशोधनका प्राविधिक समस्याहरू................73

११.१.५. सामाजिक-आर्थिक जटिलता र उजुरी सम्बोधनको चाप 74

११.२ भावी कार्यदिशा तथा प्राथमिकताहरू (Future Roadmap & Priorities)......................74

११.२.१. नागरिक सेवामा पूर्ण डिजिटलाइजेसन, कार्यप्रक्रिया सरलीकरण र BPR कार्यान्वयन...........74

११.२.२. आधुनिक प्रविधिमा आधारित सीमा सुरक्षा, एकीकृत सीमा व्यवस्थापन र अपराध नियन्त्रण 75

११.२.३. अनुचित लेनदेन (मिटरब्याज) को पूर्ण फछ्र्यौट र सामाजिक-आर्थिक न्याय.....................75

११.२.४. बहु-प्रकोपीय विपद् व्यवस्थापन, पूर्वसूचना प्रणाली र आधुनिक प्रतिकार्य.........................76

११.२.५. भौतिक पूर्वाधार विकास, स्रोत-साधन सुदृढीकरण र इलाका कार्यालय भवन 76

११.२.६. सुरक्षित वैदेशिक रोजगारी, ठगी नियन्त्रण र चेलीबेटी उद्धार..77

११.२.७. उपभोक्ता हित संरक्षण, बजार अनुगमन र सुशासन प्रवर्द्धन..77

परिच्छेद १३ः महोत्तरी जिल्लाका जनप्रतिनिधि, पालिका प्रमुख/उपप्रमुख तथा जिल्लास्थित सरकारी कार्यालय प्रमुखहरूको विवरण 79

१३.१ महोत्तरी जिल्लाबाट निर्वाचित सङ्घीय प्रतिनिधि सभा सदस्यहरूको विवरण: 79

१३.२ महोत्तरी जिल्लाबाट निर्वाचित प्रदेश सभा सदस्यहरूको विवरण: 79

१३.३ महोत्तरी जिल्लाका स्थानीय तह (नगरपालिका / गाउँपालिका) का प्रमुख तथा उपप्रमुख/उपाध्यक्ष विवरण: 81

१३.४ महोत्तरी जिल्लास्थित प्रमुख सरकारी कार्यालयहरू र कार्यालय प्रमुखहरूको विवरण 83

केही झलकहरु- 95

सम्पर्क तथा सूचना अधिकारी विवरण 100

परिच्छेद १: प्रमुख नेतृत्वको सन्देश

१.१ प्रमुख जिल्ला अधिकारीको सन्देश

महोत्तरीवासी आदरणीय आमाबुबा, दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरू,राष्ट्रसेवक कर्मचारी साथीहरू, सुरक्षा निकायका पदाधिकारीहरू एवं नागरिक समाज,

नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयको मर्म र मन्सुवा अनुसार महोत्तरी जिल्लाको समग्र शान्ति-सुरक्षा कायम राख्न, विधिको शासन (Rule of Law) संस्थागत गर्न, र आम नागरिकलाई सर्वसुलभ, पारदर्शी, ढिलासुस्तीरहित एवं प्रविधिमैत्री सेवा प्रदान गर्न जिल्ला प्रशासन कार्यालय, महोत्तरी निरन्तर दत्तचित्त भएर समर्पित रहँदै आएको छ। भारतसँग जोडिएको ६४.५ किलोमिटर लामो संवेदनशील खुला अन्तर्राष्ट्रिय सीमा, रणनीतिक भौगोलिक अवस्थिति र प्राकृतिक विपद् (विशेष गरी बर्खायामको बाढी/डुबान र हिउँदको शीतलहर) को दोहोरो जोखिमका बिच स्थानीय प्रशासन, सुरक्षा निकाय र नागरिक समाजबिचको उच्चस्तरीय समन्वय र सामञ्जस्यताका माध्यमबाट जिल्लाको शान्ति-सुरक्षा र अमनचयनलाई सुदृढ एवं चुस्त राखिएको छ।

सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको मेरुदण्डका रूपमा रहेको आवधिक निर्वाचनलाई निष्पक्ष, भयमुक्त, स्वच्छ, पारदर्शी र शान्तिपूर्ण वातावरणमा सम्पन्न गराउनु स्थानीय प्रशासनको सर्वोपरि संवैधानिक एवं कानुनी दायित्व हो। हालै सम्पन्न निर्वाचनलाई सम्पूर्ण सुरक्षा व्यवस्थापन, सीमा नाका सिल, एकीकृत सुरक्षा रणनीति र सूक्ष्म अनुगमनका माध्यमबाट पूर्ण निष्पक्षता र सौहार्दपूर्ण वातावरणमा सफलताका साथ सम्पन्न गराउन सम्भव भएको छ। यस ऐतिहासिक र चुनौतीपूर्ण दायित्वलाई अनुशासित एवं मर्यादित रूपमा सम्पन्न गर्न अहोरात्र खटिनुहुने सम्पूर्ण सुरक्षा निकायका सकल दर्जा (नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाली सेना, राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग), निर्वाचन परिचालनमा प्रत्यक्ष संलग्न राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरू, राजनीतिक दल, उम्मेदवारहरू, निर्वाचन आयोग, सञ्चारकर्मी, स्वयंसेवक र विवेकपूर्ण मतदानमार्फत लोकतान्त्रिक अभ्यासलाई प्रवर्द्धन गर्नुहुने सम्पूर्ण महोत्तरीवासी जनसमुदायमा हार्दिक आभार तथा धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु।

आर्थिक वर्ष २०८२/०८३ मा यस कार्यालयले नागरिकता, राहदानी, राष्ट्रिय परिचयपत्र वितरण, सेवा प्रवाहमा कार्यप्रक्रिया पुनर्संरचना (BPR), एकीकृत एकद्वार प्रणाली, मुद्दा फछ्र्यौट तथा लामो समयदेखि सामाजिक-आर्थिक शोषणको रूपमा रहेको अनुचित लेनदेन (मिटरब्याज) पीडितहरूलाई न्याय दिलाउने कार्यमा अभूतपूर्व सफलता हासिल गरेको छ। 'प्रशासनिक पारदर्शिता र नागरिक

सन्तुष्टि' लाई केन्द्रविन्दुमा राखी "शून्य बाँकी फाइल" को नीति कडाइका साथ कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ।

प्रस्तुत वार्षिक बुलेटिनमा वर्षभरि सम्पादन गरिएका मुख्य-मुख्य प्रशासनिक, सुरक्षा व्यवस्थापन, निर्वाचन सञ्चालन, विपद् व्यवस्थापन, बजार अनुगमन, न्यायिक कार्य र विकास सहजीकरणका तथ्यगत तथा सङ्ख्यात्मक विवरणहरू सङ्ग्रहित गरिएका छन्। यस प्रशासनिक यात्रामा निरन्तर दिशानिर्देश गर्ने गृह मन्त्रालय, मधेश प्रदेश सरकार, जिल्ला सुरक्षा समितिका पदाधिकारीहरू, स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरू र सम्पूर्ण नागरिक समाजप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दै आगामी दिनमा थप प्रविधिमैत्री, उत्तरदायी र निष्पक्ष सेवा प्रवाहका लागि हाम्रो प्रतिबद्धता पुनरावेदन गर्दछु।

— **इन्द्र देव यादव**
प्रमुख जिल्ला अधिकारी
जिल्ला प्रशासन कार्यालय, महोत्तरी

१.२ सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारीको भनाइ

नागरिक अधिकारको संरक्षण र प्रशासनिक पारदर्शिता नै आधुनिक लोकतान्त्रिक सुशासनको मेरुदण्ड हो। जिल्ला प्रशासन कार्यालय, महोत्तरीले सेवाग्राहीलाई मध्यनजर गर्दै एकद्वार सेवा प्रणाली, टोकन प्रणाली, हेल्प डेस्क सञ्चालन, र नागरिक वडापत्रको प्रत्यक्ष कार्यान्वयनलाई जोड दिएको छ। आर्थिक वर्ष २०८२/०८३ मा सञ्चालित विभिन्न बजार अनुगमन, उपभोक्ता संरक्षण, र सार्वजनिक सुनुवाइ कार्यक्रमहरूले नागरिक र प्रशासनबीचको दुरी घटाउन महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ। प्रस्तुत बुलेटिनले कार्यालयका उपलब्धिहरूलाई संस्थागत गर्दै आगामी दिनमा थप जनमुखी बन्न उत्प्रेरणा दिनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु।

—संजय कुमार पोखरेल
सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी
जिल्ला प्रशासन कार्यालय, महोत्तरी

परिच्छेद २: कार्यालयको परिचय, दूरदृष्टि र सङ्गठनात्मक संरचना

२.१ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि तथा भौगोलिक, सामाजिक अवस्थिति

तराई-मधेशको मध्य भागमा अवस्थित महोत्तरी जिल्ला नेपालको एक अत्यन्त प्राचीन, समृद्ध र सांस्कृतिक रूपमा जीवन्त जिल्ला हो। पूर्व-पश्चिम राजमार्गदेखि दक्षिणमा भारतको सिमानासम्म फैलिएको यो जिल्ला ऐतिहासिक पौराणिक कथा, प्राविधिक एवं कृषि विविधता र बहुसांस्कृतिक एकताको उत्कृष्ट उदाहरण हो।

२.१.१. ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

महोत्तरी जिल्लाको इतिहास त्रेतायुगीन मिथिला सभ्यता र रामायणकालीन प्रसङ्गहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको छ।

- **नामकरणको इतिहासः** 'महोत्तरी' नामको उत्पत्तिबारे विभिन्न पौराणिक तथा ऐतिहासिक मान्यताहरू रहेका छन्। प्राचीन कालमा यहाँका विभिन्न पोखरी तथा जलासयहरूमा ठूलो सङ्ख्यामा मह (माहुरीको चाका) पाइने र 'महुवारी' वा 'महोत्तरी' भन्दै जाँदा यसको नाम महोत्तरी रहन गएको जनविश्वास छ। अर्को मान्यता अनुसार प्राचीन मिथिला राज्यका विद्वान् तथा महर्षिहरूको 'महत्त्व' (श्रेष्ठता) सँग जोडिएर यसको नामकरण भएको मानिन्छ।
- **रामायणकालीन सम्बन्धः** मिथिलाका राजा जनकको राजधानी जनकपुरधाम नजिकै रहेकाले महोत्तरी क्षेत्र प्राचीन मिथिला राज्यको एक मुख्य अङ्ग थियो। भगवान् श्रीराम र माता सीताको विवाहका लागि वेदी (मण्डप) बनाउन माटो खनिएको स्थान **मटिहानी**, विवाह मण्डपसँग जोडिएको स्थान **मडै** र राजा जनक तथा महर्षिहरूसँग जोडिएका **जलेश्वरनाथ**, **ध्रुवकुण्ड** जस्ता पौराणिक स्थलहरू यसै जिल्लामा पर्दछन्।
- **प्रशासनिक विकासक्रमः** आधुनिक नेपालको एकीकरण पश्चात् र विशेष गरी वि.सं. २०१८ सालमा नेपाललाई ७५ जिल्लामा विभाजन गर्दा महोत्तरी एउटा छुट्टै प्रशासनिक एकाइका रूपमा स्थापना भएको हो। पछि यसै जिल्लाको भूभागबाट धनुषा र सर्लाहीका केही क्षेत्रहरू पुनरावलोकन गरिए

तापनि महोत्तरीले आफ्नो ऐतिहासिक र साङ्गठनिक महत्त्व निरन्तर कायम राखेको छ।

२.१.२. भौगोलिक अवस्थिति, सीमाना तथा धरातलीय स्वरूप

महोत्तरी जिल्ला नेपालको मधेश प्रदेश अन्तर्गत मध्य तराई भागमा अवस्थित एक ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा प्रशासनिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण जिल्ला हो। यस जिल्लाको विस्तृत भौगोलिक विवरण निम्न अनुसार रहेको छः

१. भौगोलिक अवस्थिति तथा क्षेत्रफल

- **भौगोलिक क्षेत्रफलः** यस जिल्लाको कूल क्षेत्रफल **१,००२ वर्ग किलोमिटर** (तथापि विभिन्न अध्ययन अनुसार १०-०२ वर्ग कि.मी.) रहेको छ, जसले नेपालको कुल भूभागको करिब ०.६८% ओगटेको छ।
- **अक्षांश र देशान्तरः** यो जिल्ला २६° ३६' देखि २७° ०२' **उत्तरी अक्षांश** र ८५° ४१' देखि ८५° ५७' **पूर्वी देशान्तर** सम्म फैलिएको छ।
- **समुद्री सतहदेखि उचाइः** यस जिल्लाको धरातलीय उचाइ दक्षिणको समतल तराईमा समुद्री सतहबाट करिब **६१ मिटर** देखि उत्तरको चुरे पहाडी क्षेत्रमा **८०७ मिटर** सम्म रहेको छ।

२. प्रशासनीक सीमाना (Administrative Boundaries)

महोत्तरी जिल्ला सामरिक एवं प्रशासनिक रूपमा चारैतिर अन्य जिल्ला तथा छिमेकी मुलुक भारतसँग जोडिएको छः

- **पूर्वः** धनुषा जिल्ला (जसलाई मुख्यतया रातो र बिगही नदीको आसपासको भूभागले सिमाना छुट्ट्याउँछ)।
- **पश्चिमः** सर्लाही जिल्ला।
- **उत्तरः** सिन्धुली जिल्ला (चुरे पहाडी साङ्लो तथा भावर क्षेत्र)।
- **दक्षिणः** भारतको बिहार राज्य (मुख्यतः **सीतामढी** र **मधुवनी** जिल्लाहरू) सँग करिब ३८ किलोमिटर लामो खुला अन्तर्राष्ट्रिय सिमाना जोडिएको छ।

३. धरातलीय स्वरूप तथा भू-बनोट (Topography)

भौगोलिक र धरातलीय विविधताका आधारमा महोत्तरी जिल्लालाई मुख्यतया तीन प्राकृतिक भागमा विभाजन गर्न सकिन्छः

(क) उत्तरको चुरे (भावर) क्षेत्र

- **विस्तारः** जिल्लाको उत्तरी भागमा अवस्थित बर्दिबास नगरपालिकाका धेरैजसो वडा तथा भँगहा र गौशालाका उत्तरी भूभागहरू यस क्षेत्रमा पर्दछन्।
- **विशेषताः** यो क्षेत्र डाँडाकाँडा, खुकुलो खस्रो माटो, ढुङ्गा/गिट्टीयुक्त भावर प्रदेश र घना राष्ट्रिय तथा सामुदायिक वनले ढाकिएको छ। यहाँको माटोमा पानी सोस्ने क्षमता उच्च हुने भएकाले तराईका लागि भूजल भण्डारण (Groundwater Recharge Zone) को रूपमा काम गर्छ।

(ख) मध्य तराई क्षेत्र (भावर-तराई सङ्क्रमणकालीन क्षेत्र)

- **विस्तारः** बर्दिबासको तल्लो भाग, औरही, रामगोपालपुर र गौशालाका दक्षिणी भागहरू यसमा पर्दछन्।
- **विशेषताः** यो भूभाग उत्तरको चुरे र दक्षिणको समतल मैदान बीचको सङ्क्रमणकालीन पट्टी हो, जहाँ फलफूल, आँपका बगैंचा र कृषि खेती विस्तार भएको छ।

(ग) दक्षिणको समतल तराई मैदान

- **विस्तारः** जलेश्वर, मटिहानी, पिपरा, लोहारपट्टी, बलवा, मनराशिसवा, सम्सी, सोनमा र एकडारा क्षेत्र।
- **विशेषताः** यो भाग समतल, काप र चिप्लो माटो (Alluvial Soil) ले बनेको उर्वर भूभाग हो। यो क्षेत्र अन्न भण्डारका रूपमा परिचित छ जहाँ धान, गहुँ, उखु, दलहन र तरकारी खेती अत्यधिक हुन्छ।

४. महोत्तरी जिल्लाको नदी प्रणाली, जलाधार क्षेत्र तथा प्राकृतिक स्वरूप

महोत्तरी जिल्ला भौगोलिक दृष्टिकोणले उत्तरमा चुरे (शिवालिक) पर्वतशृङ्खलादेखि दक्षिणमा भारतको बिहार सीमासम्म फैलिएको छ। जिल्लाका अधिकांश नदी तथा खोलाहरू उत्तरी चुरे पहाडबाट उत्पत्ति भई उत्तरबाट दक्षिणतर्फ बहन्छन्। यी नदीहरू केवल जलप्रवाह मात्र नभएर जिल्लाको कृषि, अर्थतन्त्र, सांस्कृतिक पहिचान, वातावरण र विपद् व्यवस्थापनका मुख्य सूचक हुन्।

महोत्तरीको नदी प्रणालीलाई मुख्य रूपमा **तीन भागमा** विभाजन गरी विश्लेषण गर्न सकिन्छः

(क) प्रमुख जलाधार र विशाल नदी प्रणाली (Major River Systems)

1. **रातु नदी (रातो खोला) — जिल्लाको 'लाइफलाइन':**
   - **उद्गम र बहावः** बर्दिबासको उत्तरी चुरे पहाडबाट सुरु भई यो नदी बर्दिबास, भङ्गाह, बलवा, लोहारपट्टी हुँदै सदरमुकाम जलेश्वरको सामीप्यबाट भारततर्फ बग्छ।
   - **द्विमुख प्रभाव (उर्वरता र विपद्):** रातु नदीले ल्याउने बाक्लो पाँगो माटोले मध्य र दक्षिणी महोत्तरीका फाँटहरूलाई अत्यन्तै उर्वर बनाई धान तथा उखु खेतीका लागि वरदानको काम गरेको छ। अर्कोतर्फ, वर्षायाममा यसले ल्याउने गेग्रान (सिल्ट) र भीषण बाढीले हरेक वर्ष कटान, डुबान र खेतमा बालुवा थुपार्ने (पटान) गरी ठूलो धनजनको क्षति पुऱ्याउने गरेको छ।

2. **बाँके नदीः**
    - **क्षेत्र र महत्त्वः** महोत्तरी र सर्लाही जिल्लाको प्राकृतिक सीमाना निर्धारण गर्ने यो नदीले जिल्लाको सुदूर पश्चिमी भू-भाग (खयरमारा, गौशाला क्षेत्र) को जलाधार क्षेत्र समेट्छ। यसले पश्चिमी महोत्तरीको सिँचाइ, जलाधार संरक्षण र जैविक विविधतामा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ।

(ख) मध्य तथा पूर्वी भू-भागका मौसमी नदीहरू (Seasonal Streams/Flash Floods)

चुरे क्षेत्रबाट निस्कने साना-ठूला खोलाहरू (खहरे) हिउँदमा सुक्खा र बालुवाको बगरमा परिणत हुन्छन् भने मनसुन सुरु हुनासाथ तीव्र वेगका साथ बग्ने गर्दछन्ः

1. **मरहा र जङ्गहा खोलाः**
   यी दुवै खोलाहरू गौशाला, औरही र रामनगर क्षेत्रका मुख्य नदी प्रणाली हुन्। यी खोलाहरूले निरन्तर आफ्नो बहाव क्षेत्र (Course) परिवर्तन गरिरहने हुनाले यस क्षेत्रका बस्ती र खेतीयोग्य जमिनमा कटानको जोखिम सधैं उच्च रहन्छ।
2. **भब्सी, गढन्ता र ढुङ्गे खोलाः**

पूर्व-पश्चिम राजमार्ग र त्यसभन्दा दक्षिणका गाउँहरूलाई प्रभावित पार्ने यी खोलाहरूले मनसुनका बेला तराईका बस्तीहरूमा अचानक आउने बाढी (Flash Flood) को समस्या सिर्जना गर्ने गरेका छन्।

(ग) सांस्कृतिक तथा पौराणिक महत्त्वका नदीहरू (Cultural & Holy Rivers)

महोत्तरीको दक्षिण-पूर्वी भाग (मिथिला क्षेत्र) मा बग्ने नदीहरूको सम्बन्ध केवल भौतिक भूगोलसँग मात्र नभई पौराणिक तथा धार्मिक आस्थासँग पनि जोडिएको छः

1. **दूधमती नदीः**

   रामायणकालीन कथा र मिथिला परम्परासँग जोडिएको यो नदीलाई ज्यादै पवित्र मानिन्छ। धनुषा हुँदै महोत्तरीको मटिहानी र जलेश्वर क्षेत्रसम्म फैलिएको यो नदीले यस क्षेत्रको धार्मिक पर्यटन, सांस्कृतिक पहिचान र प्राचीन सभ्यतालाई जोडेको छ।

2. **विगही (बिगही) नदीः**

   दक्षिणी महोत्तरीका ऐतिहासिक पोखरीहरू र धार्मिक स्थलहरू वरपर बहने यो नदीले स्थानीय धार्मिक विधि-विधान, स्नान र छठ पूजाजस्ता महान् पर्वहरूमा पवित्र जलस्रोतका रूपमा ठूलो महत्त्व राख्छ।

घ) महोत्तरीको नदी प्रणालीका मुख्य विशेषता, प्रभाव र स्थानीय प्रशासनको प्राथमिकता

1. **नदीजन्य पदार्थ (गिट्टी-बालुवा) र राजस्वको स्रोतः**
   उत्तरी चुरे क्षेत्रका नदीहरूबाट प्राप्त हुने गिट्टी, बालुवा र ढुङ्गा स्थानीय तहहरूका लागि आन्तरिक राजस्व सङ्कलनको प्रमुख स्रोत हुन्।
2. **चुरे दोहन र मरुभूमीकरणको खतराः**
   नदीहरूको जलाधार क्षेत्र (चुरे) मा हुने अव्यवस्थित उत्खनन र वन विनाशका कारण नदीको पिंध (Riverbed) दिनप्रतिदिन माथि उठ्दै गएको

छ, जसले गर्दा वर्षाको पानी बस्ती र खेततर्फ सोझिएर मरुभूमीकरणको गम्भीर खतरा बढाएको छ।

3. **स्थानीय प्रशासनको प्राथमिकता (विपद् व्यवस्थापन र तटबन्ध):** जिल्ला प्रशासन कार्यालय, महोत्तरी तथा जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति (DDMC) को वार्षिक मुख्य प्राथमिकताका रूपमा मनसुनजन्य विपद् (रातु, मरहा र बिग्ही नदीको बाढी नियन्त्रण, कटान/डुबान रोकथामका लागि तटबन्ध निर्माण, र खोज/उद्धार) रहँदै आएको छ।

उत्तरको चुरे शृङ्खलाबाट उत्पन्न भई दक्षिणतर्फ बग्ने खहरे तथा बाह्रैमासे नदीहरूले जिल्लाको भूगोल र कृषिलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पारेका छन्:

- **प्रमुख नदीहरू:**
  - **रातो खोला:** बर्दिबास हुँदै जलेश्वर नजिकै भन्सार भएर भारततर्फ बग्ने यो जिल्लाको सबैभन्दा ठूलो र विनाशकारी नदी मानिन्छ।
  - **बिगही नदी:** पूर्वी भागमा धनुषा र महोत्तरीको सिमाना भई बग्ने महत्त्वपूर्ण नदी।
  - **जङ्गा, मरहा र ओड्सी नदी:** मध्य तथा पश्चिमी भाग हुँदै बग्ने मुख्य खहरे नदीहरू।
- **जलस्रोतको महत्त्व र सङ्कट:** यी नदीहरूले हिउँद र वसन्त ऋतुमा सिँचाइ र भूजल सतह कायम राख्न ठूलो मद्दत पुर्याउँछन्। तर, चुरे दोहनका कारण वर्षात्मा भीषण बाढी, नदी कटान, डुबान र बालुवा थुपारेर खेतीयोग्य जमिन मरुभूमिकरण (Desertification) गराउने मुख्य चुनौती पनि सिर्जना गर्छन्।

५. ऐतिहासिक पोखरी तथा सिमसार क्षेत्र (Water Bodies & Wetlands)

जलेश्वर र आसपासका क्षेत्रलाई **"पोखरीहरूको सहर"** को रूपमा पनि चिनिन्छ:

- **लक्ष्मी सागर (मटिहानी):** त्रेतायुगमा माता सीताको मटकोर (विवाह संस्कार) का लागि माटो खनिएको मानिने ऐतिहासिक एवं ठूलो पोखरी।
- **वरुण सागर (जलेश्वर):** प्रसिद्ध जलेश्वरनाथ महादेव मन्दिर नजिकै रहेको धार्मिक महत्वको पवित्र पोखरी।

- **अन्य धार्मिक पोखरीहरूः** पुरन्दर सागर, पुरुषोत्तम सागर, मध्येश्वरनाथ नजिकका धार्मिक तलाउहरू, जसले वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्नुका साथै जलचर र जैविक विविधताको संरक्षणमा योगदान पुर्याएका छन्।

२.१.३. सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्थिति

महोत्तरी जिल्ला सामाजिक रूपमा अत्यन्त विविधतापूर्ण र सांस्कृतिक रूपमा सम्पन्न छ। यहाँ विभिन्न धर्म, जाति र भाषाभाषीका मानिसहरू वर्षौंदेखि आपसी भाइचारा र सामाजिक सद्भावका साथ बस्दै आएका छन्।

- **जनसङ्ख्या र घनत्वः** राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार महोत्तरी जिल्लाको कूल जनसङ्ख्या करिब ७,०६,९९४ रहेको छ। तराईको मैदानी भाग भएकाले यहाँ जनसङ्ख्याको घनत्व उच्च छ।
- **जातीय तथा सामाजिक बनावटः** यहाँ विभिन्न जातजातिको बसोबास रहेको छ। यादव, थारू, मुसहर, धानुक, कुशवाह, ब्राह्मण, कायस्थ, मुस्लिम, दुसाध (पासवान), कोइरी, र राजपूत जातिका साथै उत्तरी क्षेत्रमा क्षेत्री, बाहुन, तामाङ र मगर समुदायको बाहुल्य छ। विशेष गरी बर्दिबासको **एकीकृत नमुना मुसहर बस्ती** सीमान्कृत समुदायको सामाजिक रूपान्तरणको एक महत्त्वपूर्ण नमुना हो।
- **भाषा र लोकसंस्कृतिः**
    - **भाषाः** यहाँको मुख्य र मातृभाषा **मैथिली** हो। यसका साथै नेपाली, उर्दू, थारू र बज्जिका भाषा पनि बोलिन्छ।
    - **पर्व तथा उत्सवः** मिथिला संस्कृतिको केन्द्र भएकाले यहाँ **छठ पर्व, सामा-चकेवा, जुडशीतल, जितिया, दसैं, दीपावली** र **होली** (फागु) अत्यन्त हर्षोल्लासका साथ मनाइन्छ।
    - **सांस्कृतिक निरन्तरताः** १५ दिने विश्वप्रसिद्ध **मिथिला मध्यमा परिक्रमा** ले यस जिल्लाको सांस्कृतिक तथा धार्मिक जीवन्ततालाई हरेक वर्ष उजागर गर्दछ।
- **धार्मिक सद्भावः** हिन्दु धर्मावलम्बीहरूको बाहुल्य रहे तापनि यहाँ उल्लेख्य सङ्ख्यामा मुस्लिम समुदायको बसोबास छ। जलेश्वरको **रौजा मजार** मा हिन्दु

र मुस्लिम दुवै समुदायले देखाउने आस्थाले महोत्तरीको धार्मिक सहिष्णुता र सामाजिक एकताको बलियो सन्देश दिन्छ।

२.१.४. आर्थिक तथा प्रशासनिक स्वरूप

- **प्रशासनिक विभाजनः** जिल्लामा कूल १५ वटा स्थानीय तहहरू रहेका छन्, जसमध्ये **१० वटा नगरपालिका** (बर्दिबास, जलेश्वर, गौशाला, भङ्गाहा, बलवा, मनरा सिसवा, मटिहानी, रामगोपालपुर, औरही, लोहरपट्टी) र **५ वटा गाउँपालिका** (सोनमा, पिपरा, सम्सी, महोत्तरी, एकडारा) रहेका छन्। जिल्लाको सदरमुकाम **जलेश्वर नगरपालिका** हो।
- **आर्थिक आधारः** महोत्तरीको मुख्य आर्थिक आधार **कृषि** हो। यहाँ धान, गहुँ, मकै, उखु, आँप, लिची र तरकारीको प्रचुर उत्पादन हुन्छ। बर्दिबास र गौशाला क्षेत्रमा रहेका चिनी उद्योग तथा अन्य साना-झोला उद्योगहरूले स्थानीय रोजगारीमा योगदान पुर्याएका छन्। यसका साथै पछिल्लो समय धार्मिक एवं पर्यटकीय स्थलहरूको विकासले व्यापारिक गतिविधिमा वृद्धि ल्याएको छ।

संक्षेपमा भन्नुपर्दा, महोत्तरी जिल्ला तराईको मलिलो कृषिभूमि, चुरेको हरियाली, रामायणकालीन धार्मिक धरोहर र विविधतायुक्त सामाजिक सद्भावको एउटा अद्वितीय नमुना हो। यसको ऐतिहासिक गरिमाको संरक्षण र भौगोलिक तथा सामाजिक सम्भावनाहरूको सही उपयोग गर्न सकेमा महोत्तरी मधेश प्रदेशकै एक अग्रणी र समृद्ध जिल्लाका रूपमा रूपान्तरण हुने निश्चित छ।

२.२ महोत्तरी जिल्लाका प्रमुख धार्मिक, ऐतिहासिक तथा पर्यटकीय स्थलहरू

महोत्तरी जिल्ला पौराणिक, धार्मिक, ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक विविधताले भरिपूर्ण भू-भाग हो। त्रेतायुगकालीन मिथिला संस्कृति, विभिन्न शक्तिपीठ, प्रसिद्ध मन्दिर तथा धार्मिक सहिष्णुताका धरोहरहरूले यस जिल्लाको पहिचानलाई उजागर गरेका छन्। जिल्लाभित्र रहेका मुख्य-मुख्य धार्मिक तथा पर्यटकीय स्थलहरूको संक्षिप्त विवरण निम्न अनुसार रहेको छः

२.१.१. जलेश्वरनाथ महादेव मन्दिर (जलेश्वर)

महोत्तरी जिल्लाको सदरमुकाम जलेश्वरमा अवस्थित जलेश्वरनाथ महादेव मन्दिर नेपालकै एक अत्यन्त प्राचीन, पवित्र र प्रसिद्ध शिवपीठका रूपमा स्थापित छ। यस मन्दिरको मुख्य विशेषता भनेको यहाँको मुख्य शिवलिङ्ग जमिनको सतहभन्दा धेरै तल एउटा सानो गुफाभित्र सधैं जल (पानी) मा डुबेको अवस्थामा रहनु हो। वर्षभरि नै जलमग्न रहने यो शिवलिङ्गको दर्शन गर्नका लागि विशेष गरी महाशिवरात्रि र साउन महिनाको प्रत्येक सोमबार नेपालका विभिन्न जिल्लाहरूका साथै छिमेकी मुलुक भारतबाट समेत लाखौं श्रद्धालु भक्तजनहरूको घुइँचो लाग्ने गर्दछ। महाशिवरात्रिको अवसरमा गुफाभित्रको पानी फालेर शिवलिङ्गको प्रत्यक्ष दर्शन गराउने विशेष परम्परा रहेको छ। मन्दिर प्राङ्गणमा रहेका विभिन्न अन्य देवीदेवताका मूर्तिहरू र नजिकै रहेका वरुण सर जस्ता पवित्र पोखरीहरूले यस स्थानको धार्मिक वातावरणलाई अझ अलौकिक बनाएका छन्। धार्मिक पर्यटनका दृष्टिले यो क्षेत्र महोत्तरीको प्रमुख पहिचान र आस्थाको केन्द्र हो।

२.२.२. मटिहानी र लक्ष्मीनारायण मन्दिर

रामायणकालीन इतिहाससँग प्रत्यक्ष जोडिएको मटिहानी महोत्तरी जिल्लाको एक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण धार्मिक तथा सांस्कृतिक नगर हो। पौराणिक मान्यता अनुसार त्रेतायुगमा भगवान् श्रीराम र माता सीताको शुभविवाह सम्पन्न हुँदा वेदी (मण्डप) निर्माण गर्नका लागि आवश्यक पर्ने शुद्ध माटो यही ठाउँबाट खनिएर लगिएको थियो। माटो खनिएको हुनाले यस ठाउँको नाम 'मटिहानी' रहन गएको जनविश्वास छ। यहाँ रहेको प्रसिद्ध लक्ष्मीनारायण मन्दिर र विशाल 'लक्ष्मी सागर' पोखरी यस क्षेत्रका मुख्य धार्मिक आकर्षण हुन्, जहाँ मानिसहरू स्नान गरी पूजाअर्चना गर्दा पाप पखालिने र पुण्य प्राप्त हुने विश्वास गर्छन्। धार्मिक महत्त्वका अलावा मटिहानी नेपालकै प्राचीन शिक्षा प्रणालीको साक्षी पनि हो; यहाँ करिब चार सय वर्ष पुरानो ऐतिहासिक 'संस्कृत पाठशाला' र प्रसिद्ध लक्ष्मीनारायण मठ रहेको छ। पूर्वीय दर्शन, वेद र संस्कृत भाषाको अध्ययन-अध्यापनको ऐतिहासिक केन्द्रका रूपमा मटिहानीले आफ्नै विशिष्ट पहिचान बनाएको छ।

२.२.३. पडौल स्थान (पडौल)

महोत्तरी जिल्लाको मध्य भाग (बलवा नगरपालिका) मा अवस्थित पडौल स्थान यहाँको एक अत्यन्त पवित्र, प्राचीन र आस्थावान् धार्मिक स्थल हो। ऐतिहासिक एवं लोककथा अनुसार यस स्थानको सम्बन्ध मिथिलाका महान् सन्त, सिद्ध पुरुष तथा

लोकदेवताहरूसँग जोडिएको मानिन्छ। पडौल स्थानमा बर्सेनि लाग्ने विशाल मेलामा महोत्तरी मात्र नभई छिमेकी जिल्लाहरू धनुषा, सर्लाही तथा भारतको बिहार राज्यबाट समेत ठूलो संख्यामा भक्तजनहरू दर्शनका लागि आउने गर्दछन्। विशेष गरी सन्तान प्राप्ति, पारिवारिक सुख-शांति र विभिन्न मनोकाङ्क्षा पूरा हुने जनविश्वासका कारण भक्तजनहरू यहाँ आएर भाकल गर्ने र बलि वा पूजाअर्चना चढाउने परम्परा रहेको छ। स्थानीय लोकसंस्कृति र मिथिला परम्परालाई जीवन्त राख्न पडौल स्थानले महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्याउँदै आएको छ। पुरातात्त्विक दृष्टिकोणले समेत महत्त्वपूर्ण मानिने यस क्षेत्रको उचित संरक्षण र पूर्वाधार विकास गर्न सकेमा यसले जिल्लाको धार्मिक पर्यटनमा ठूलो टेवा पुर्याउने देखिन्छ।

२.२.४. टुटेश्वरनाथ महादेव (बर्दिबास)

महोत्तरी जिल्लाको उत्तरी बर्दिबास नगरपालिकामा पर्ने टुटेश्वरनाथ महादेव मन्दिर चुरे पहाडको मनोरम काख र घना हरियाली जङ्गलको बीचमा अवस्थित एक प्रसिद्ध धार्मिक तथा प्राकृतिक पर्यटकीय स्थल हो। पौराणिक कालमा राजा जनक र महर्षिहरूसँग जोडिएका धार्मिक प्रसङ्गहरू यस क्षेत्रसँग गाँसिएका छन्। हरियो-भरियो प्राकृतिक वातावरण, चिसो हावापानी र शान्त वातावरणका कारण यो ठाउँ धार्मिक दर्शनका साथै प्रकृतिप्रेमीहरूका लागि एक उत्कृष्ट गन्तव्य बनेको छ। प्रत्येक वर्षको साउने सोमबार र महाशिवरात्रिको अवसरमा यहाँ विशाल मेला लाग्ने गर्दछ, जहाँ काँवरियाहरूले पवित्र नदीहरूबाट जल ल्याएर बोलबमको नारा लगाउँदै टुटेश्वरनाथलाई जल अर्पण गर्छन्। पूर्व-पश्चिम राजमार्गबाट नजिकै रहेकाले यातायातको सहज पहुँचका कारण यो मन्दिर पछिल्लो समय आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटकहरूका लागि धार्मिक एवं पारिवारिक भ्रमणको आकर्षक केन्द्र बन्दै गएको छ।

२.२.५. माइस्थान र कारिकान्ह थान

महोत्तरीको उत्तरी तथा मध्य भाग (विशेष गरी बर्दिबास र गौशाला नगरपालिका क्षेत्र) मा रहेका माइस्थान र कारिकान्ह थान स्थानीय लोकआस्था, थारू संस्कृति र प्रकृति पूजाका अनुपम प्रतीक हुन्। माइस्थानलाई स्थानीय समुदायले शक्तिकी देवी (ग्रामदेवी) का रूपमा श्रद्धापूर्वक पूजाअर्चना गर्ने गर्दछन्, जहाँ बडादसैं र चैते दसैंमा विशेष पूजापाठ र बलि दिने परम्परा रहेको छ। अर्कोतर्फ, कारिकान्ह थान स्थानीय लोकदेवता कारिकान्ह (जसलाई प्रकृति र पशुधनको रक्षा गर्ने देवताका रूपमा मानिन्छ) को पवित्र मन्दिर हो। विशेष गरी थारू तथा अन्य स्थानीय आदिवासी समुदायहरूले दैवी विपत्ति, रोगव्याधि र प्राकृतिक प्रकोपबाट बचेर खेतीपाती तथा पशुधनको रक्षा होस् भन्ने कामनाका साथ कारिकान्हको पूजा गर्छन्। यी स्थलहरूले तराई-मधेशको परम्परागत लोकसंस्कृति, भाइचारा र सामाजिक एकतालाई मजबुत बनाउन ठूलो भूमिका खेलेका छन्।

२.२.६. रौजा मजार (जलेश्वर नजिक)

जलेश्वर नगरपालिका क्षेत्रमै अवस्थित ऐतिहासिक रौजा मजार महोत्तरी जिल्लामा रहेको धार्मिक सहिष्णुता, भाइचारा र सामाजिक सद्भावको एक उत्कृष्ट एवं जीवन्त

उदाहरण हो। यो मजार मुस्लिम समुदायका महान् सुफी सन्तहरूको पवित्र समाधिस्थल (दरगाह) हो। मुस्लिम धर्मावलम्बीहरूका लागि यो एक अत्यन्त श्रद्धाको केन्द्र भए तापनि यहाँ हिन्दु र अन्य धर्म मान्ने मानिसहरू पनि उत्तिकै आस्था र विश्वासका साथ मन्नत (भाकल) माग्न तथा पूजा/चादर चढाउन पुग्छन्। यहाँ भाकल गर्दा मनोकाङ्क्षा पूरा हुने र आत्मिक शान्ति मिल्ने दृढ विश्वास रहेको छ। रौजा मजारमा लाग्ने उर्स (वार्षिक मेला) का क्रममा नेपाल र भारतका विभिन्न स्थानहरूबाट विभिन्न धर्मका हजारौं मानिसहरू एकै ठाउँमा भेला भएर धार्मिक सद्भावको सन्देश दिन्छन्, जसले महोत्तरीको विविधतामा एकताको पहिचानलाई अझ मजबुत बनाएको छ।

२.२.७. मङ्गलधुम, राइमण्डल र अन्य ऐतिहासिक पुरातात्त्विक डीहहरू

महोत्तरी जिल्लाका विभिन्न भागमा रहेका मङ्गलधुम, राइमण्डल, मनरा तथा विभिन्न प्राचीन गढी र डीहहरूले प्राचीन तथा मध्यकालीन मिथिला राज्यको ऐतिहासिक वैभवलाई झल्काउँछन्। यी क्षेत्रहरूमा छरिएर रहेका प्राचीन इँटाका संरचना, पुराना मूर्तिहरू, पोखरीहरू र माटाका भाँडाकुँडाका अवशेषहरूले यहाँ प्राचीन कालमा समृद्ध मानव बस्ती र दरबारहरू रहेको पुष्टि गर्छन्। अध्ययन, अनुसन्धान र पुरातात्त्विक दृष्टिकोणले यी स्थलहरू अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण मानिन्छन्। यी ऐतिहासिक डीह र गढीहरूको विस्तृत उत्खनन तथा अध्ययन-अनुसन्धान हुन सकेमा मिथिलाको हराएको इतिहासलाई पुनः उजागर गर्न ठूलो मद्दत पुग्नेछ। यस्ता क्षेत्रहरूलाई संरक्षण गरी ऐतिहासिक अध्ययन पर्यटन (Archaeological Tourism) को केन्द्रका रूपमा विकास गर्न सकिने ठूलो सम्भावना रहेको छ।

२.२.८. मिथिला माध्यमिकी परिक्रमा र महोत्तरीका परिक्रमा स्थलहरू

नेपाल र भारतको सांस्कृतिक सम्बन्ध एवं धार्मिक आस्थाको सर्वोत्कृष्ट प्रतीक मानिने **मिथिला मध्यमा परिक्रमा** महोत्तरी जिल्लाको एक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण धार्मिक तथा पर्यटकीय पहिचान हो। पौराणिक कालदेखि चलिआएको यो परिक्रमा हरेक वर्ष फागुन शुक्ल प्रतिपदादेखि पूर्णिमासम्म १५ दिनसम्म १५३ किलोमिटर लामो पैदल यात्राका रूपमा सञ्चालन हुन्छ। नेपालका धनुषा र महोत्तरी तथा भारतको

बिहारका विभिन्न धार्मिक एवं पौराणिक स्थलहरूलाई जोड्ने यस पदयात्रामा नेपाल र भारतका लाखौं श्रद्धालु भक्तजनहरू नाङ्गो गोडा सहभागी हुने गर्दछन्। त्रेतायुगमा भगवान् श्रीराम र माता सीताको पदचाप परेका स्थानहरूको दर्शन र परिक्रमा गर्नाले मोक्ष प्राप्ति हुने र जन्म-जन्मान्तरका पापहरू नष्ट हुने धार्मिक विश्वास रहेको छ।

यो ऐतिहासिक तथा धार्मिक परिक्रमाको ठूलो भाग महोत्तरी जिल्लासँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको छ। परिक्रमाका १५ वटा प्रमुख विश्रामस्थल (पडाव) मध्ये ५ वटा महत्त्वपूर्ण स्थलहरू महोत्तरी जिल्लाभित्रै पर्दछन्ः

- **मटिहानीः** परिक्रमाका क्रममा श्रद्धालुहरू जनकपुरबाट हनुमानगढी हुँदै महोत्तरीको ऐतिहासिक नगरी मटिहानी प्रवेश गर्दछन्। रामायणकालीन वेदीका लागि माटो लगिएको यो पवित्र स्थान परिक्रमाको एक मुख्य आकर्षण हो।
- **जलेश्वरः** मटिहानीपछि परिक्रमा यात्रीहरूको अर्को पडाव जलेश्वरनाथ महादेवको मन्दिर परिसर हो। यहाँ यात्रीहरूले जलमग्न जलेश्वरनाथको दर्शन गरी रात्रि विश्राम गर्छन्।

- **मडै (मडैह)**: जलेश्वरबाट अघि बढेपछि परिक्रमा टोली मडै पुग्दछ। पौराणिक कालमा जनक राजाको विवाह मण्डप र विभिन्न यज्ञ अनुष्ठानहरूसँग जोडिएको यो स्थल धार्मिक दृष्टिले निकै पवित्र मानिन्छ।
- **ध्रुवकुण्डः** महोत्तरीकै अर्को ऐतिहासिक पडाव ध्रुवकुण्ड हो। पौराणिक मान्यता अनुसार भक्त ध्रुवले तपस्या गरेको र दिव्य ज्ञान प्राप्त गरेको यो ठाउँ आध्यात्मिक ऊर्जाको केन्द्र मानिन्छ।
- **कञ्चनवनः** परिक्रमाको सबैभन्दा उत्सवमय र रङ्गीन पडाव महोत्तरीको कञ्चनवन हो। फागुन शुक्ल नवमीका दिन कञ्चनवन पुगेपछि परिक्रमामा सहभागी भक्तजनहरूले एकापसमा अबिर र रङ्ग खेलेर **'मिथिलाको होली'** को औपचारिक सुरुआत गर्दछन्। भगवान् श्रीराम र सीताले वसन्त उत्सव मनाएको पौराणिक सम्झनामा यहाँ भव्य फागु उत्सव आयोजना गरिन्छ।

महोत्तरी जिल्ला भित्र पर्ने यी परिक्रमा स्थलहरूले जिल्लाको धार्मिक पर्यटन, लोकसंस्कृति, भाइचारा र प्राचीन मिथिलाको वैभवलाई विश्वसामु चिनाउन अभूतपूर्व योगदान पुर्याएका छन्।

२.२.९. सोनामाई मन्दिर (सोनमा)

महोत्तरी जिल्लाको दक्षिणी-पश्चिमी भेगमा अवस्थित सोनमा गाउँपालिकामा रहेको सोनामाई मन्दिर यस क्षेत्रकै एक अत्यन्त प्रसिद्ध, पवित्र र आस्थाको धरोहर मानिन्छ। शक्तिकी देवी सोनामाई (सोनमाई) को यस मन्दिरमा विशेष गरी बडादसैं, चैते दसैं र तिहारपछिको छठ पर्वका अवसरमा विशाल मेला लाग्ने गर्दछ। स्थानीय लोकविश्वास अनुसार सोनामाई देवीको निष्ठापूर्वक पूजाअर्चना र दर्शन गर्नाले चिताएको मनोकाङ्क्षा पूरा हुने, विशेष गरी सन्तान प्राप्ति हुने र छालासम्बन्धी रोगव्याधिहरू निको हुने जनविश्वास छ। छिमेकी जिल्लाहरू धनुषा, सर्लाहीका साथै भारतको बिहार राज्यबाट समेत हरेक वर्ष हजारौं भक्तजनहरू यहाँ आएर भाकल गर्ने र बलि वा पूजा सामग्री अर्पण गर्ने गर्छन्। थारू तथा मधेशी समुदायको सांस्कृतिक परम्परा र लोकआस्थासँग गहिरो सम्बन्ध रहेको यो मन्दिर महोत्तरीको धार्मिक पर्यटनको एक महत्त्वपूर्ण स्तम्भ हो।

२.२.१०. एकीकृत नमुना मुसहर बस्ती (बर्दिबास)

बर्दिबास नगरपालिका-१ मा अवस्थित एकीकृत नमुना मुसहर बस्ती महोत्तरी जिल्लाको एक नवीन, सामाजिक तथा अध्ययन पर्यटकीय (Social & Study Tourism) स्थलका रूपमा स्थापित भएको छ। हास्यकलाकार तथा समाजसेवी जोडी धुर्मुस-सुन्तली फाउन्डेशनको अगुवाइमा निर्माण भएको यो बस्ती सीमान्कृत, विपन्न र दलित मुसहर समुदायको एकीकृत पुनरुत्थानको नमुना हो। रातो इँटाका चिटिक्क परेका पचासभन्दा बढी लहरै बनाइएका घरहरू, बाल उद्यान, सामुदायिक भवन, कुलदेवीको मन्दिर र सफा-सुग्घर सडकहरूले यो बस्तीलाई आकर्षक बनाएका छन्। सीमान्कृत समुदायको जीवनस्तर उकास्न, सामूहिक आवास प्रणाली बुझ्न र सामाजिक समावेशीकरणको अध्ययन गर्नका लागि देशका विभिन्न भागबाट विद्यार्थी, अनुसन्धानकर्ता, पर्यटक तथा समाजसेवीहरू यो बस्तीको अवलोकन गर्न पुग्छन्। यसले महोत्तरीलाई केवल धार्मिक मात्र नभई सामाजिक विकासको दृष्टिले पनि नयाँ पहिचान दिएको छ।

२.२.११. महोत्तरीका प्रमुख पिकनिक स्पट तथा प्राकृतिक पर्यटकीय स्थलहरू

महोत्तरी जिल्ला धार्मिक धरोहरमा मात्र नभई प्राकृतिक सुन्दरता, मनोरञ्जन र पारिवारिक भ्रमण (पिकनिक) का लागि पनि उत्तिकै आकर्षक मानिन्छ। जिल्लाको